

УДК 343.41:616.89

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.2.51>

КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ: ЛІКУВАННЯ ЯК ЗАСІБ СКОЄННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Гнатенко М.П.,

здобувач другого року навчання

третього (освітньо-наукового) рівня юридичного факультету,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORCID: 0009-0001-3591-5943

Гнатенко М.П. Каральна психіатрія: лікування як засіб скоєння злочинів проти людяності.

Досліджено проблематику застосування каральної психіатрії, яка є актуальною, оскільки протягом існування СРСР вона була одним із ключових засобів боротьби з дисидентами, правозахисниками та інакодумцями. Важливим у даному випадку є той факт, що каральна психіатрія впроваджувалася за підтримки голови КДБ СРСР Ю. Андропова. Виявлено, що саме у 60-ті роки ХХ століття починається масове та систематичне використання медичних установ з політичною метою – як ще один метод для тиску, ізоляції та усунення небезпеки від осіб, які несли загрозу владі. З'ясовано, що такі практики становили собою цілеспрямований механізм переслідування, затверджений на державному рівні, який за своїми ознаками може бути кваліфікований як злочини проти людяності. Виявлено, що система психіатричних лікарень була не тільки елементом державного тиску, але й дозволяла радянській владі висвітлити дані діяння (зокрема, для міжнародної спільноти) не як репресії, а як «лікування хворих». З огляду на зазначене метою даної статті є аналіз застосування каральної психіатрії та її зв'язок і кваліфікація як злочинів проти людяності, що системно застосовувалася радянським союзом для боротьби з інакодумцями. У ході даного дослідження було встановлено, що практика використання каральної психіатрії виходила за межі суто медичної діяльності та функціонувала як засіб політичного контролю, репресивний апарат і система, що мали повністю змінити мислення / переконання людини. Примусове застосування медичних препаратів, госпіталізація та винесення вироку у вигляді діагнозів без жодних об'єктивних підстав, а також ізоляція в установах із по суті тюремним режимом без визначеного строку перебування у них утворювали цілісну систему. Ще одна ключова ознака – проаналізовані практики були інституційно оформлені, оскільки психіатричні лікарні перебували під повним контролем державних органів безпеки. Працівники ж силових структур, не маючи при цьому медичної освіти, мали вирішальний вплив на прийняття рішень у справах «політичних хворих». Тисячі жертв даних практик вказують на систематичність та масштабність, якої набула каральна психіатрія, у тому числі за підтримки Ю. Андропова. З'ясовано, що у сукупності дані ознаки можуть вказувати на те, що радянською владою протягом тривалого періоду вчинялися злочини проти людяності шляхом використання методів каральної психіатрії. Оцінка такої практики має не лише історичне значення, а й повинна слугувати запобіжником для теперішнього та майбутнього, демонструючи, що використання медицини як інструменту покарання є одним із найтяжчих злочинів, що неприпустимо.

Ключові слова: злочини проти людяності, переслідування, покарання, політичний контроль, каральна психіатрія, репресивний апарат, спецзаклад, психіатрична лікарня, медикаменти.

Hnatenko M.P. Punitive psychiatry: treatment as a means of committing crimes against humanity.

The issue of punitive psychiatry has been studied, which is relevant because during the existence of the USSR it was one of the key means of combating dissidents, human rights activists, and dissenters. An important fact in this case is that punitive psychiatry was introduced with the support of the head of the KGB of the USSR, Yuri Andropov. It has been found that it was in the 1960s that the mass and systematic use of medical institutions for political purposes began – as another method of pressure, isolation, and elimination of danger from persons who posed a threat to the authorities. It has been established that such practices constituted a targeted mechanism of persecution, approved at the state level, which, by its nature, can be classified as crimes against humanity. It has been revealed that the system of psychiatric hospitals was not only an element of state pressure, but also allowed the Soviet authorities to present these actions (in particular, to the international community) not as repression, but as "treatment of the sick". In view of the above, the purpose of this article is to analyze the use of punitive psychiatry and its connection and classification as crimes against humanity, which were

systematically used by the Soviet Union to combat dissidents. This study found that the practice of punitive psychiatry went beyond purely medical activity and functioned as a means of political control, a repressive apparatus, and a system designed to completely change a person's thinking/beliefs. The forced administration of medication, hospitalization, and sentencing in the form of diagnoses without any objective grounds, as well as isolation in institutions with essentially prison-like conditions and no defined term of stay, formed a coherent system. Another key feature was that the practices analyzed were institutionalized, as psychiatric hospitals were under the complete control of state security agencies. Law enforcement officials, who had no medical training, had a decisive influence on decisions regarding "political patients". Thousands of victims of these practices indicate the systematic and large-scale nature of punitive psychiatry, including with the support of Yuri Andropov. It has been established that, taken together, these signs may indicate that the Soviet authorities committed crimes against humanity over a long period of time through the use of punitive psychiatry. The assessment of such practices is not only of historical significance, but should also serve as a safeguard for the present and the future, demonstrating that the use of medicine as an instrument of punishment is one of the most serious crimes and is unacceptable.

Key words: crimes against humanity, persecution, punishment, political control, punitive psychiatry, repressive apparatus, special institution, psychiatric hospital, medication.

Постановка проблеми. Каральна психіатрія протягом певного періоду існування СРСР була одним із ключових засобів боротьби з дисидентами, правозахисниками та інакодумцями. Так, розвиток даного явища, перш за все, пов'язують із головою КДБ СРСР Ю. Андроповим. Зокрема, саме у 60-ті роки ХХ століття починається масове й систематичне використання медичних установ з політичною метою – як ще один метод для тиску, ізоляції та усунення небезпеки від осіб, які несли загрозу владі. Варто зазначити, що такі практики становили собою цілеспрямований механізм переслідування, затверджений на державному рівні, який за своїми ознаками може бути кваліфікований як злочини проти людяності.

У контексті даного дослідження важливо звернути увагу на кілька документів. Зокрема, «Інструкція з невідкладної госпіталізації психічно хворих, які є суспільно небезпечними», прийнята Міністерством охорони здоров'я СРСР у жовтні 1961 р. Окрім того, у квітні 1969 р. Ю. Андропов подав до ЦК КПРС проєкт плану «розширення мережі психлікарень і вдосконалення їх використання для захисту інтересів держави та суспільства». Інструкція МОЗ СРСР жовтня 1961 р. надавала можливість позасудової ізоляції особи. Оскільки в СРСР «суспільно небезпечними» могли бути бажання свободи та демократії, це давало свободу трактувати таким чином не тільки осіб, які дійсно потребували психіатричної допомоги, а й тих людей, які вважалися політичними інакодумцями.

Окрім власне того, що система психіатричних лікарень була елементом державного тиску, вона також давала радянській владі можливість висвітлити дані діяння (зокрема, для міжнародної спільноти) не як репресії, а як «лікування хворих». Це, у свою чергу, мало допомогти уникнути міжнародної критики за політичні переслідування: «Підступність системи каральної психіатрії полягала в тому, що з юридичного погляду вона, власне, каральною не була. Формально людину не репресували, а влаштовували у спецзаклад «до остаточного одужання» – і заради її ж власного блага. Однак, на відміну від тюремного строку, присуд «до остаточного одужання» не мав жодних часових рамок – як і точних критеріїв цього одужання. Ніхто не міг сказати, коли «хворий» вийде з лікарні, чи вийде з неї взагалі й у якому буде стані з огляду на методи «лікування»: електрошок, психотропні медикаменти, важкі нейролептики, галоперидол, штучний інсуліновий шок, ін'єкції сірки тощо» [1].

Аналізуючи вищенаведену цитату можна виокремити кілька важливих ознак.

1. Строк, на який особа потрапляла до спецзакладу – не визначений. Так, вирок суду мав чітко встановлений термін, у той час як перебування людини у психлікарні залежало від суб'єктивної оцінки лікарів, які часто були пов'язані з державними органами. Це створювало ситуацію, коли у особи не було можливості ефективного оскарження, а критерії «здоровий – хворий» визначалися не медикаментозними даними, а політичною доцільністю.

2. Методи, які застосовувалися щодо «хворих», свідчать, що фактично такі інтенсивні процедури ставали засобом покарання, оскільки могли спричинити серйозні наслідки як для фізичного, так і психічного здоров'я людини. Медицина застосовувалася як інструмент для залякування, покори та контролю.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика даної статті є актуальною для дослідження серед українських науковців. Так, слід виокремити роботу Т. Дем'янчук «Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз», у якій науковиця комплексно аналізує історію виникнення каральної психіатрії. Зокрема, дослідниця наголошує на

умовах перебування осіб у спецзакладах: «За способом організації та режимом, тюремні психіатричні лікарні практично не відрізнялися від класичних в'язниць. По периметру було розташовано спостережні вежі з озброєними конвоїрами, стіни було обтягнуто колючим дротом, особам, що перебували на «примусовому лікуванні», було заборонено спілкуватися з відвідувачами тощо. Стосовно найпопулярніших методів «лікування», то широко використовувалися електрошокова терапія, гамівна сорочка. Лише в 1960-х роках активного використання набуло застосування різного роду медикаментозних препаратів, які переважно були експериментальними, а тому на ув'язнених перевіряли спосіб їх дії» [2, с. 37].

Описані умови демонструють той факт, що медичний простір радянською владою було трансформовано у модель в'язниці: охорона, фізичні бар'єри, ізоляваність і загалом суворий режим. Така система створювала середовище, яке максимально негативно впливало на психіку здорової людини.

Загалом каральна психіатрія була темою наукових розробок таких вітчизняних науковців, як В. Сухоручко (проаналізовано використання психіатрії як методу боротьби з українськими дисидентами), Т. Ніколаєва (дослідження психіатрії у контексті репресій), М. Мандрик-Мельничук (аналіз становлення та застосування каральної психіатрії) та ін.

З огляду на зазначене **метою даної статті** є аналіз застосування каральної психіатрії та її зв'язок і кваліфікація як злочинів проти людяності, що системно застосовувалася радянським союзом для боротьби з інакодумцями.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблематику каральної психіатрії та її зв'язок зі злочинами проти людяності, варто виокремити низку пунктів, за якими примусова медицина може бути кваліфікована як дані злочини. Так, згідно зі ст. 7 Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду, до злочинів проти людяності, зокрема, відносяться такі.

По-перше, «е) ув'язнення або інше істотне позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права» [3].

Важливими у даному випадку є спогади Л. Плюща, який особисто пережив методи каральної психіатрії на собі. Зокрема, він так описує, що являла собою лікарня: «Щоб значення «лікарні» було зрозуміліше, розкажу коротко, що вона собою являла. Формально вона називається спеціальна психлікарня, бо тут особливо суворий режим. Хоча на суді, направляючи сюди, у вирокові зачитують: «звільнити з-під варти», тобто тюремного ув'язнення, насправді ж це евфемізм для психтюрми. Вона огорожена парканом (разом із звичайною тюрмою) і колючим дротом. У кутках, як і в тюрмах, – «попки», автоматники. Окрім звичайних наглядців, над тобою стоять санітари-кримінальні, медсестри, лікарі. Так що варти тут більше, ніж у звичайних тюрмах» [4, с. 524].

Аналізуючи вищенаведену цитату можна зробити такі висновки:

1) спецзаклади не були суто медичними установами, а описані факти свідчать про те, що це радше був режим перебування, ідентичний, або навіть суворіший, за тюремний;

2) направлення до таких установ здійснювалося без ефективною можливістю оскарження даного рішення, без належної психіатричної експертизи, у переважній більшості випадків із політичних мотивів;

3) сам факт існування таких лікарень із тюремним режимом може свідчити про те, що дані практики були інституціалізованими, тобто системними, санкціонованими державою, оскільки у радянському союзі всі сфери життя керувалися владою.

По-друге, «f) катування» [3].

Зокрема, про систему «покарання», яке застосовували у психічних лікарнях, зазначав і Л. Плющ – один з найвидатніших «пацієнтів» – у своїй книзі «У карнавалі історії. Свідчення»: «... прив'язують ременями до ліжка (від декількох годин до доби), підвищують дозу нейролептиків, санітари б'ють.

Медсестри прямо кажуть:

– Ось за це дістанеш галоперидол.

Але найстрашнішою покарою вважали сірку. Після уколу сіркою, в людини підвищувалася температура (до 40 градусів), місце уколу болить, не можна ні ходити, ні лежати. Щоразу дозу сірки збільшують. Потім починають поступово зменшувати. У 12 відділенні звичайно давали курс з 10–15 уколів. Усі зі страхом говорили про 9-е відділення: там курс до 20 – 25 уколів і дози ще більші» [4, с. 524].

Так, вищенаведена цитата може слугувати підтвердженням того факту, що до «пацієнтів» застосовувалося катування у розумінні статті 7 Римського Статуту, адже описані методи покарання можна вважати такими, що викликають «сильні страждання». Окрім того, висловлювання медичного персоналу з погрозами застосувати медикаменти за певні дії вказують на той факт, що медичні процедури застосовувалися не в площині законності, а як метод покарання / залякування. У такому разі ми не можемо говорити про «випадковість» таких страждань.

Разом з тим, варто зауважити, що «хворий» перебував під повним контролем «лікарів», не маючи жодної можливості змінити становище, у якому перебував. У даному контексті повернімось до спогадів Л. Плюща: «Ні з того, ні з сього когось карають... Санітари повідомляють: такий-то стукнув ... Те, що багато доносів – брехня, лікарів не цікавило. А оскільки лікарі формально не карають, а призначають «лікування», то спробуй опротестуй. Та і за протест можуть покарати» [4, с. 524].

Отже, не можна розглядати застосування медикаментів, що було елементом покарання радянськими лікарями, як «законну санкцію», адже у цьому не було жодної медичної необхідності. Будь-які додаткові медикаментозні втручання застосовувалися виключно для того, аби чинити тиск, залякування та підпорядкувати волю «пацієнта».

По-третє, «h) переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна виокремити, з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних (у значенні пункту 3) мотивів, або за іншими ознаками, що загально визнані неприйнятними згідно з міжнародним правом, у поєднанні з будь-яким діянням, зазначеним в цьому пункті, чи будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду» [3].

У даному контексті важливо проаналізувати факт, який наводить Л. Крупник з акту судово-психіатричної експертизи українського лікаря М. Плахотнюка. Зокрема, у цьому акті зазначається наступне про «психічний стан» «пацієнта»: відмова розмовляти російською, прохання про перекладача, відчуття власної гідності, бажання боротися з русифікацією та бачити Україну вільною [5]. Дані «характеристики» було достатньо, щоб українському дисиденту встановили діагноз «хронічне психічне захворювання у формі шизофренії» [5]. Як ми бачимо, це слугує яскравим прикладом того, як людину зробили хворою за її переконання, що може підпадати під переслідування за національною та політичною ознакою, оскільки саме вони стали основою для винесення діагнозу. Іншим прикладом виступають спогади Л. Плюща, який у своїй книзі зазначав: «Одного разу Ельза Кох, вона ж Елочка Людоїдка, вона ж Елла Петрівна Каменецька запропонувала:

– Леанід Іванавіч! Штоб вам скареє вийти на волю, ви далжни нам памочь паняць прічини вашева забалеванія. Напішите вашу автабіаграфію. Какіє прічини прінуділі вас заняцца антисаветскай діяельностью?» [4, с. 528]. Інакше кажучи, антирадянська діяльність була однією з причин «захворювання». Окрім того, працівниця медзакладу додала: «Падумайте. Ета ж не только вам нужна – асазнать ашибачнасть ваших взглядав. Чем скареє ми вилечім вас ат ніх, тем скареє ви верньотесь к сем'є. Ми не предлагаєм вам видавать антисаветські тайни, тайни вашева «двіженія демакратав і націоналістав»» [4, с. 528].

Даний фрагмент демонструє, що психологічний тиск використовувався як інструмент примусу для того, аби особа визнала себе винною. Людину змушували думати, що її переконання, погляди та діяльність є не виявом громадянської позиції та національної ідентичності, а лише хворобою, яку треба вилікувати, чому сприяє її визнання. Однак навіть таке визнання не гарантувало свободи. Як зазначав Л. Плющ: «Тих, хто написав таку сповідь, на розмовах з лікарем змушували потім зрікатися кожної ідеї, і не лише зрікатись, а й письмово доводити безглуздість цих ідей, їхній утопізм, алогічність, дурість. Змушували зрікатися під акомпанемент самообпльовування. Бувало, що таке самообпльовування показували рідним. І навіть після цього ДБ чекало рік-другий, поки не давало дозволу виписати із психушки (або перевіряли, чи не буде рецидиву протесту, або просто так» [4, с. 528].

Як бачимо, рішення про виписку з лікарні ухвалювали органи Державної безпеки. Такий стан речей свідчить про те, що каральна психіатрія була виявом і результатом державної політики, підтримуваної владою та її силовими структурами. Факт того, що державні органи вирішують, чи є хворою людина, чи ні, вказує на ще одну ознаку того, що дані діяння були злочинами проти людяності: «Визнати себе за хворого – перша умова одужання. Далі – покаятись у своїй шкідливій діяльності. Але все ж випускають не лікарі, а суд. Суд може ухвалити, що хворий потребує подальшого лікування».

По суті, діагноз ставить КДБ, призначає лікування КДБ (моїй дружині в КДБ казали, що якщо буде поводитись спокійніше, то мені будуть давати менші дози) і КДБ виліковує» [4, с. 550].

По-четверте, «к) інші нелюдські діяння подібного характеру, що умисно заподіюють сильних страждань чи тяжких тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю» [3].

Коли ми досліджуємо проблематику каральної психіатрії, то маємо усвідомити, що сам факт перебування здорової людини у лікарні уже спричиняє шкоду психічному здоров'ю. Разом з тим, як уже зазначалося раніше, до «хворих» систематично застосовували різні покарання, знущання, намагалися тиснути психологічно. Відсутність чіткого терміну перебування у таких закладах – ще одна ознака, яка впливає на особистість. Сама система лікарень була побудована таким чином,

щоб зламати людину морально, змусити її зрадити свої ідеали / принципи / переконання, тобто буквально знищити її як особистість. На підтвердження цієї тези звернімося до спогадів Л. Плюща: «Нейролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно. Лікування і режим у психушці, як я побачив на власному прикладі, призначені відразу зламати людину й знищити її волю до опору.

... Хоч я намагався випльовувати таблетки, вони вбивали моє бажання читати або думати, і я швидко втрачав зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною та дітьми. Пам'ять моя різко ослабла, і моя мова стала коротка й уривчаста. У голові лишилися тільки думки про куріння і хабарі санітарам за додатковий вихід до вбиральні. Я навіть не хотів побачень, яких раніше так нетерпляче чекав.

... Я все більше боявся, що моя деградація невігійна і що я допоможу своїм катом тим, що збожеволію. Почуття безвихідності, необмеженості перебування в цьому пеклі спонукало багатьох здорових в'язнів думати про самогубство. Я теж втрачав волю до життя. Тримався тільки самозакликанням: не розлютитися, не забути, не піддатися!» [6, с. 323].

У контексті даного дослідження ми спиралися на спогади Л. Плюща, який був «пацієнтом» і одним з тих дисидентів, до кого було застосовано каральну психіатрію, через яку він зазнав як фізичних, так і моральних страждань, перебуваючи у лікарні. Безперечно, були випадки й інших «хворих», які теж переживали подібні страждання.

Загалом, якщо аналізувати діагнози, які ставили «лікарі», то одним із найпоширеніших був – «уповільнена шизофренія». Зокрема, як зауважила українська дослідниця Л. Крупник щодо характеристики даної хвороби, наданих директором інституту імені Сербського Г. Морозовим, – галюцинацій немає, марення немає, проте шизофренія є [5]. У свою чергу, українська психіатриня Х. Шалак у своїй книзі «Нікого немає в лісі. Історії про людей, будівлі і психіатрію» зазначала про те, що:

- даний діагноз не має чітких критеріїв;
- за бажання його можна було поставити будь-кому, навіть здоровій людині [7].

Важливо відмітити, що діагноз «уповільнена шизофренія» загалом не був визнаний світовою спільнотою як науково обґрунтований, а радянські психіатри у 1983 р. вийшли зі складу Всесвітньої психіатричної асоціації, оскільки міжнародна спільнота засудила застосування каральної психіатрії радянським союзом.

Зрештою у 1988 р. 16 психіатричних лікарень (5 з них ліквідували) почали підпорядковуватися не МВС, а МОЗ СРСР. 776 тисяч пацієнтів було знято з психіатричного обліку [5]. Дані факти демонструють, що каральна психіатрія була зумовлена, керована й підтримувана державою, адже низка лікарень перебувала під прямою владою силових структур. Ліквідація кількох спецзакладів вказує на спробу відмови від використання репресивної медицини.

Ще одним фактом розповсюдження каральної психіатрії у СРСР слугує широкомасштабність і систематичність впроваджуваних нею заходів: понад півмільйона осіб не могли «вилікуватися» в один момент. Це свідчить скоріше про адміністративно мотивовану практику постановки діагнозів. Варто зауважити, що не усі ті, хто був знятий з обліку, перебували у лікарнях саме з політичних причин. Утім, така велика кількість переглянутих рішень свідчить про те, що протягом довгого часу у даній площині існували структурні проблеми у системі діагностики, лікування та контролю.

Загалом питання про кількість жертв каральної психіатрії у СРСР залишається відкритим, оскільки точної цифри постраждалих немає через обмежений доступ та неповноту архівів. Як зазначено у статті нідерландського правозахисника Р. ван Ворена, певні міжнародні організації звітували про понад тисячу документально підтверджених фактів, а згодом було виявлено ще кілька тисяч випадків, але ці кількісні показники не охоплюють усіх постраждалих. До того ж, не кожен такий заклад було досліджено [8]. Інакше кажучи, навіть не маючи точної цифри жертв, можна стверджувати, що каральна психіатрія мала не поодинокий, а систематичний характер.

Висновки. Отже, практика використання каральної психіатрії виходила за межі суто медичної діяльності та функціонувала як засіб політичного контролю, репресивний апарат і система, що мали повністю змінити мислення / переконання людини.

Примусове застосування медичних препаратів, госпіталізація та винесення вироку у вигляді діагнозів без жодних об'єктивних підстав, а також ізоляція в установах із по суті тюремним режимом без визначеного строку перебування у них утворювали цілісну систему.

Ще одна ключова ознака – проаналізовані практики були інституційно оформлені, оскільки психіатричні лікарні перебували під повним контролем державних органів безпеки. Працівники ж силових структур, не маючи при цьому медичної освіти, мали вирішальний вплив на прийняття рішень у справах «політичних хворих». Тисячі жертв даних практик вказують на систематичність та масштабність, якої набула каральна психіатрія, у тому числі за підтримки Ю. Андропова. У сукуп-

ності дані ознаки можуть вказувати на те, що радянською владою протягом тривалого періоду вчинялися злочини проти людяності шляхом використання методів каральної психіатрії. Оцінка такої практики має не лише історичне значення, а й повинна слугувати запобіжником для теперішнього та майбутнього, демонструючи, що використання медицини як інструменту покарання є одним із найтяжчих злочинів, що неприпустимо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герасименко О. Радянська каральна психіатрія. URL: <https://portalhistoryua.com/phenomenon/radyanska-karalna-psyhiatriya/> (дата звернення: 21.02.2026).
2. Дем'янчук Т. Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 34–42. DOI: 10.33270/03233201.34. URL: <https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/1567/1559>.
3. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.02.2026).
4. Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення. Київ.: Факт, 2002. 632 с.
5. Крупник Л. Каральна психіатрія та її жертви. Як розправлялися з дисидентами в добу «розвиненого соціалізму». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/karalna-psyhiatriya-ta-yiyi-zhertvy-yak-rozpravlyalysya-z-dysydentamy-v-dobu-rozvynenogo-socializmu> (дата звернення: 21.02.2026).
6. Плющ Л. У карнавалі історії. Нью-Йорк: Сучасність, 1980. 373 с.
7. Шалак Х. Нікого немає в лісі. Історії про людей, будівлі і психіатрію. Київ: Лабораторія, 2023. 232 с.
8. Van Voren R. Political Abuse of Psychiatry – An Historical Overview. *Schizophrenia Bulletin*. 2010. Vol. 36. № 1 P. 33–35. DOI: 10.1093/schbul/sbp119. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2800147/pdf/sbp119.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026
Дата публікації: 3.04.2026